

Arhe XXI, 41/2024

UDK 165.64

111.852

161.12

DOI: <https://doi.org/10.19090/arhe.2024.41.71-90>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

MARICA RAJKOVIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

EMPIRIZAM KAO PREKRETNICA: HJUMOVA ULOGA U KANTOVOM FILOZOFSKOM BUĐENJU

Sažetak: U tekstu se tematizuje Hjumova filozofija empirizma i njen uticaj na filozofske pravce koji se konstituišu u vekovima koji dolaze posle nje. Centralna tema istraživanja je filozofija Dejvida Hjuma, čije ideje su utabale put romantičarskoj, idealističkoj i savremenoj filozofiji i razumevanju kompleksnosti ljudskog znanja i iskustva. Hjumovo razumevanje složenosti ljudske prirode, koje uključuje i emocionalne i socijalne aspekte ljudskog iskustva, prevladava ograničenja tradicionalne metafizike. Ideja da se vrednosni sudovi ne mogu izvoditi iz indikativnih probudila je Kanta iz „dogmatskog dremeža“ i omogućila jedan od najvećih događaja u istoriji filozofije: obrt *bitak-trebanje*. Hjumove tematizacije ukusa, vrednosti i subjektivnosti umetničkog doživljaja uticale su na smer kojim će se estetika kao samostalna disciplina razvijati i u neposrednoj i u dalekoj budućnosti u odnosu na epohu empirizma. Hjumov skeptički pristup uticao je i na Marksovu kritiku društvenih i ekonomskih struktura na temelju konkretnih uslova i istorijskih konteksta, ali se proteže i na kritičku teoriju i na savremenu političku filozofiju i ostaje relevantnim u savremenim raspravama o ljudskim pravima i demokratiji. Kroz sve ove aspekte, pokazuje se da Hjumov uticaj nadilazi njegova samostalna dostignuća, postavljajući temelje za dalji razvoj filozofske i društvene misli.

Ključne reči: empirizam, estetika, Hjum, Kant, politička filozofija

UVOD: EMPIRISTIČKA FILOZOFIJA DEJVIDA HJUMA

Da bi se otpočelo sa tematizacijom značaja Hjumovog empirizma neophodno je ukazati na ključne novume njegove filozofije, kao i na

1 E-mail adresa autorke: marica.rajkovic@ff.uns.ac.rs

uticaj na filozofske pravce koji se konstituišu u vekovima koji dolaze posle njegove koncepcije.

Jedna od najznačajnijih prekretnica u istoriji filozofije bila je pojava empirizma, koji je, iako neodvojiv od svojih specifičnih postignuća, zapravo stekao svoj pravi značaj kroz suprotstavljanje dogmatizmu. U ovom kontekstu, posebno se ističe Dejvid Hjum, čije ideje nisu samo unapredile i razvile empiristički pristup u celini, već su imale presudan uticaj na filozofiju Imanuela Kanta, jednog od najrelevantnijih i najrevolucionarnijih filozofa u istoriji ljudskog duha. Temeljni zahtevi empirističke filozofije tiču se iskustva i čulnog saznanja kao temelja za razumevanje sveta, što kod Hjuma konsekventno završava u skepticizmu. Hjum detektuje slabosti racionalističkih dogmi koje dominiraju u filozofskim koncepcijama pre njega i njegove ideje otvaraju put romantičarskoj, idealističkoj i savremenoj filozofiji i razumevanju kompleksnosti ljudskog znanja i iskustva.

Hjumovo razumevanje kompleksnosti ljudske prirode, koje uključuje i emocionalne i socijalne aspekte ljudskog iskustva, prevladava ograničenja tradicionalne metafizike. Njegova kritika metafizičkih dogmi i skepticizam prema univerzalnim istinama otvorili su put za novi način razumevanja saznanja, koji naglašava subjektivnost ljudskog iskustva. Iako su Hjumove ideje same po sebi recipirane kao napredak u okviru empirizma, potrebno je ispitati da li se njihova ključna vrednost zapravo ogleda u sposobnosti da izazovu dogmatska uverenja, čime doprinose razvoju kritičke filozofije.

Hjumova filozofija je putem konsekventnog razvijanja Lokovih empirističkih teza *potpuno razorila*² pojam supstancije i dovela empirizam do skepticizma. On je zaključio da iskustvo ne može dati opštost i sigurnost spoznajama koje se na njemu osnivaju, „niti može odgovoriti bilo šta na pitanje o porijeklu osnovnih elemenata spoznaje“³. Lok pravi početnu „pukotinu“ u pojam supstancije, Berkli razara materijalnu supstanciju da bi učvrstio duhovnu, dok Hjum razara i duhovnu supstanciju, odbacujući supstanciju u potpunosti. Hjumov skepticizam *nije opozivanje empirističkog stanovišta u filozofiji, nego njegovo konsekventno i prirodno dovršavanje*, jer za razliku od Loka i Berklija

2 Petrović, G., *Engleska empiristička filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1979, str.119.

3 Loc. cit.

koji izvor naših oseća vide u spoljašnjem svetu, duhu ili Bogu, Hjum smatra da se ne može dokazati postojanje spoljašnjeg sveta kao izvora naših oseća⁴. Takav stav, međutim, ne vodi ni u smeru Berklijevog solipsizma, jer Hjum konsekventno tvrdi da naša percepcija jednako malo može da kaže o *postojanju* spoljašnjeg sveta koliko i o njegovom *nepostojanju*⁵. Za razliku od Loka, koji sve sadržaje svesti naziva *idejama*, Hjum ih naziva opažajima ili percepcijama, gde samo jednu vrstu percepcija naziva idejama ili predstavama, dok drugu imenuje *impresijama ili utiscima*⁶. Impresije bi se mogle objasniti kao neposredni, dok bi ideje bile *posredovani sadržaji svesti*⁷, a ono što ih dodatno razlikuje je njihov intenzitet i jačina – impresije su intenzivnije i življe od ideja jer se neposredno pojavljuju u duši, obuhvatajući sve naše oseće, strasti i emocije, dok su ideje „samo njihove blijeđe slike u mišljenju i rasuđivanju“⁸. Duševne percepcije se, dakle, razlikuju prema stepenu snage i živosti – one snažnije su impresije, kao rezultat naše čulne aktivnosti, dok su one slabije ideje ili predstave, koje su *kopija utisaka*⁹. Razmatrajući dalje problem spoznaje Hjum će zaključiti da postoji sedam filozofskih relacija: sličnost, suprotnost, stupanj kvaliteta, kvantitet ili broj, identičnost, prostorno-vremenski odnosi i uzročnost ili kauzalitet. Upravo će na temelju objašnjenja poslednje relacije, kauzaliteta, otpočeti prekretnica kojom empirizam razara postojeće i uspostavlja potpuno nove temelje za razumevanje celokupne stvarnosti i ljudskog iskustva.

Tematizujući navedenih sedam filozofskih relacija – sličnost, suprotnost, stupanj kvaliteta, kvantitet ili broj, identičnost, prostorno-vremenski odnosi i uzročnost ili kauzalitet – Hjum će naglasiti da o „prve četiri grupe odnosa možemo imati sigurnu spoznaju“, dok u poslednje tri „tu spoznaju postizemo intuicijom“¹⁰. Identičnost i prostorno-vremenski odnosi su filozofske relacije u kojima je razum vezan za svoje oseće, dok je kauzalitet odnos koji nam omogućuje da izađemo izvan granica

4 Perović, M. A., *Istorija filozofije*, Odsek za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 2003, str. 169-170.

5 *Ibid.*, str. 170.

6 Petrović, G., *Engleska empiristička filozofija*, str. 121.

7 *Ibid.*, str. 122.

8 *Loc. cit.*

9 Perović, M. A., *Istorija filozofije*, str. 170.

10 Petrović, G., *Engleska empiristička filozofija*, str. 125.

onoga što nam je dato u čulima i da na osnovu egzistencije jednog predmeta zaključujemo o egzistenciji drugoga, „koji ne vidimo i ne čujemo. Zato sve naše zaključivanje o činjenicama počiva na odnosu uzroka i posledice“¹¹. Ključni zaključak koji Hjum ovde ističe je da nije *razum* taj koji determiniše naš prelaz od jedne impresije o predmetu na ideju predmeta sa kojim je uzročno povezan, nego *navika* ili *običaj*. Posmatrajući konstantnu spojenost dva predmeta, „mi se navikavamo da ih vidamo u toj spojenosti i iz navike očekujemo, da će se ona ponavljati i u budućnosti“¹². U osnovi navike ne nalazi se racionalno zaključivanje, nego je ona posledica opažanja stalnog ponavljanja jednog sleda događaja, pa zbog toga nikada ne može biti sigurna, nego samo verovatna. Ideje koje stvaramo na temelju kauzalnosti „toliko su nepotpune, da je nemoguće dati ikakvu pravu definiciju uzroka, izuzev onu, koja je izvedena iz nečeg njemu sporednog i stranog“¹³. Razmere uticaja koji takav zaključak donosi u istoriju filozofije razumećemo ako se prisetimo da se cela *pojmovna mreža filozofije i prirodne nauke Novog veka temelji na pojmu uzročnosti*¹⁴, koji racionalistička metafizika izvodi iz sintetičke moći uma da stvara pojmove nezavisno od čulnih utisaka.

Često se navodi da je Hjumova postavka i rešavanje spoznajno-teorijskog problema ono što najviše utiče na dalji razvoj filozofije, iako se osnove za taj razvoj još dublje mogu otkriti u njegovim etičkim, političkim i estetičkim učenjima. U pogledu etičkih učenja Hjumov doprinos nije utemeljen u njegovim koncepcijama moralnog osećanja ili emocionalnim osnovama moralnosti, premda je fokus interpretatora neretko upravo na tome, već na tektonskim izmenama koje Hjum sprovodi u pogledu ontološkog temelja za nastanak i razumevanje moralnosti i praktičke sfere u celini. Da nije u fundamentalnom smislu ispitao osnove praktičkih principa i time neposredno uticao na obrt bitak-trebanje, Hjumova postignuća ne bi odmakla od empirističkih teza o osećanju moralnosti, empatiji, simpatiji i drugim iracionalnim osnovama praktičkog života, i sasvim sigurno ne bi omogućila naizgled paradoksalno, a zapravo vrlo logično Kantovo racionalno fundiranje praktičke sfere podstaknuto

11 Loc. cit.

12 Ibid., str. 129.

13 Hume, D., „Istraživanje o ljudskom razumu“, u: *Engleska empiristička filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1979, str. 212.

14 Perović, M. A., *Istorija filozofije*, str. 170.

uticajem jednog empirističkog filozofa. „Naizgled paradoksalno“, jer Hjum i u etici „i u *socijalnoj filozofiji* ustaje protiv racionalizma karakterističnog za epohu prosvetiteljstva“¹⁵, a upravo će on doprineti da Kant uvidi da ni moralnost ni praktički principi u celini ne mogu biti svedeni ni na kakvo osećanje, koliko god ono bilo plemenito, nego se konstituišu na kategoričkim, autonomnim i racionalnim osnovama.

Upravo zbog toga možemo zaključiti da je *Hjumova pojava u filozofiji značajna pre po podsticajima koje je izazvao, nego po vlastitom filozofskom značenju*¹⁶.

HJUMOVA ULOGA U KANTOVOM FILOZOFSKOM BUĐENJU

Na temelju prethodno objašnjene epohalne promene koju Hjum unosi u pogledu objašnjenja pojma uzročnosti tematizovali smo jedan noseći stub empirizma kao prekretnice, a potrebno je objasniti i drugi, koji se tiče razumevanja ljudskog delanja, tj. zasnivanja praktičke filozofije. Upravo je taj stub ono u čemu Kant može „smatrati velikim dužnikom Hjuma“¹⁷. Važno je, dakle, napomenuti da na Kanta presudno utiču Hjumova kritika uzročnosti i odnos između vrednosnih i indikativnih sudova, dok „njegovu kritiku pojma supstancije Kant nije poznavao“¹⁸. Takođe, Hjumova kritika uzročnosti nije nešto što Kant preuzima, nego uzima kao snažan argument za razvijanje vlastitih stavova koji će u svojoj konačnoj formi biti bitno različiti, budući da Kant odbija Hjumov zaključak da je nužnost uzročnog odnosa privid koji je zasnovan na subjektivnoj navici. Kategorije razuma, premda se iscrpljuju kroz iskustveni materijal, *ne potiču iz iskustva* nego predstavljaju njegove apriorne pretpostavke, pa zbog toga poseduju objektivnu nužnost i bezuslovno vrede za svako moguće iskustvo, zbog čega je značenje Hjumovog podsticaja za Kanta isto tako „nesumnjivo, kao i ogroman utjecaj Kanta na dalji razvoj njemačke i uopće evropske filo-

15 Petrović, G., *Engleska empiristička filozofija*, str. 138.

16 Perović, M. A., *Istorija filozofije*, str. 169.

17 Ibid., str. 195.

18 Petrović, G., *Engleska empiristička filozofija*, str. 141.

zofske misli. Još više duguju Humeu pozitivisti i utilitaristi XIX vijeka (A. Comte, J. St. Mill i t. d.)¹⁹.

Celokupna tradicija filozofije od Platona i Aristotela oblikovana je na *pretpostavkama nužne dominacije mišljenja nad djelanjem, teorije nad praksom, prirode nad slobodom itd*, koje su vodile *nepropitanom postavljanju teorijske filozofije kao mjerodavne za praktičku filozofiju*²⁰. Novovekovna filozofija otpočinje sa prevladavanjem nužnosti jedne takve dominacije, čime se otvara mogućnost za novo razumevanje ljudskog delanja, ali je tek Hjumova teza da se „vrijednosni sudovi ne mogu izvoditi iz indikativnih sudova“²¹ direktno ukazala na to da se trebanje ne može izvoditi iz bitka. To dostignuće predstavlja potpuni preokret za celinu vrednosnog područja zbiljnosti, koja se više ne može posmatrati kao zasnovana na prirodnom bitku, „nego se za nju mora tražiti posve drugačiji ontološki status“²². Kantov rad, inspirisan Hjumovim skepticizmom, predstavlja neophodnu sintezu empirizma i idealizma, što Hjuma čini ključnim faktorom u razvoju modernog filozofskog mišljenja. Hjumova filozofija nije samo doprinos samom empirizmu, već je značajnija kao izazov dogmatizmu, što omogućava Kantu da konstituiše novu paradigmu koja će oblikovati filozofske pravce u budućnosti. Hjumove ideje nisu, dakle, samo katalizator za Kanta nego i podsticaj i osnova misaonog preokreta u istoriji filozofije uopšte.

U okviru *Kritike čistog uma* Kant razmatra Hjumov skepticizam i njegovu kritiku uzročnosti i razvija svoju teoriju „sinteze“ kao odgovor na Hjumovo viđenje uzročnosti, tvrdeći da uzročnost proizlazi iz apriornih kategorija uma. Osim toga, Kant ističe način na koji Hjum detektuje granice prirodne nauke i nanosi snažan udarac filozofskoj tradiciji koja je utemeljena na dominaciji teorijske i prirodne sfere nad svima ostalima, uključujući i praktičku. Kant ističe da „milost mora isto tako pripadati ništa manje dobronamjernu i po svome karakteru besprijekornu Humeu, koji svoju apstraktnu spekulaciju ne može napustiti zato što s pravom drži, da njezin predmet leži posve izvan granica prirodne znanosti na području čistih ideja“²³. Kant *čuvenog Hjuma* naziva ge-

19 Loc. cit.

20 Perović, M. A., *Istorija filozofije*, str. 195.

21 Ibid., str. 196.

22 Loc. cit.

23 Kant, I., *Kritika čistog uma*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1984, str. 407.

ografofom ljudskog uma, koji se posebno zadržao na načelu kauzaliteta i o njemu „posve ispravno primjetio da se njegova istina (štoviše, ni objektivna vrijednost pojma nekoga djelatnog uzroka uopće) ne osniva ni na kakvom uviđaju, tj. spoznaji a priori. Stoga sav ugled toga zakona ni najmanje ne sačinjava njegova nužnost, nego njegova jednostavna upotrebljivost u toku iskustva i subjektivna nužnost koja otuda proizlazi, a koju on naziva navikom“²⁴. Nakon ovih reči, Kant zaključuje da je prvi korak u stvarima čistog uma, koji odlikuje njegovo *detinje doba* – dogmatičan, drugi je skeptičan i pokazuje opreznost *iskustvom izoštrene rasudne moći*, no neophodan je i treći, koji pripada zreloj rasudnoj moći, koja će ocenjivanju da podvrgne ne činjenice uma, *nego sâm um*, prema celokupnoj njegovoj moći i sposobnosti za čiste spoznaje a priori.

Kant kritikuje Hjuma, započevši ocenom da je možda *najduhovitiji* i bez sumnje *najodličniji* od svih skeptičara, čiji su zaključci možda završili u nekim zabludama, ali su ipak započeli na tragu istine. On ističe da vlastito određenje sintetičkih sudova razvija upravo na nečemu što Hjum tek otkriva, a to je da kod sudova određene vrste izlazimo *izvan svojeg pojma o predmetu*. Ono što Hjum nije uviđao, međutim, jeste da postoje razlike između dve vrste sudova: izlazak iz svog pojma i proširenje spoznaje „pokušavamo ili pomoću čistoga razuma u pogledu onoga što može biti bar objekt iskustva, ili čak pomoću čistoga uma u pogledu takvih svojstava stvari, ili možda i opstojnosti takvih predmeta koji nikada ne mogu biti dani u iskustvu“²⁵. Hjum se od svih filozofa *najviše približio*²⁶ zadatku sintetičkog principa a priori, smatra Kant, ali nije uvideo da bi argument o obmani umske spoznaje o onome što je posuđeno od iskustva značilo nemogućnost čiste matematike, koja sadrži sintetičke principe a priori. Kod Hjuma empirizam završava skepsom – „nije ni mogao drugačije, jer odriče subjektu svaku spoznajnu stvaralačku mogućnost.“²⁷.

Kantovo delo *Prolegomena za svaku buduću metafiziku* napisano je kao odgovor na Hjumov skepticizam, i Kant u njemu direktno ističe

24 Ibid., str. 412-413.

25 Ibid., str. 415.

26 str. 467.

27 Filipović, V., „Kantova *Kritika čistoga uma* – danas“, u: Kant, I., *Kritika čistog uma*, str. 514-515.

Hjuma kao ključnu figuru koja ga je podstakla na razvijanje kritičke filozofije. U tom delu Kant uviđa da Hjumov doprinos ne leži u sveobuhvatnom rasvetljavanju problema spoznaje, nego u *početnoj varnici*²⁸ koja bi mogla da upali svetlo ako bi pala na zapaljivo tlo. Kant tu otvoreno priznaje da ga je upravo misao Dejvida Hjuma probudila iz dogmatskog dremeža i uputila njegov rad na spekulativnoj filozofiji u potpuno drugačiji smer. To ni blizu ne znači da Kant prihvata Hjumove zaključke, ali ističe da upravo tom *briljantnom čoveku*²⁹ duguje prvu varnicu buduće svetlosti, te dodaje da se Hjumov problem u potpunosti razrešio, doduše na način koji bi iznenadio svog tvorca. Kritika razuma predstavlja razrešenje i *srednji put* između dogmatizma protiv kojeg se Hjum borio i skepticizma kojim se tom dogmatizmu suprotstavljao³⁰.

Ideja da se vrednosni sudovi ne mogu izvoditi iz indikativnih probudila je Kanta iz „dogmatskog dremeža“ i omogućila jedan od najvećih događaja u istoriji filozofije: obrt bitak-trebanje. Kantova distinkcija između „bitka“ (Sein) i „trebanja“ (Sollen) predstavlja ključnu tačku u razumevanju njegove kritičke filozofije. Kant je, prepoznajući ograničenja ljudskog saznanja i uviđajući da je dominacija teorijske nauke nad praktičkom sferom neosnovana, počeo da razdvaja ono što jeste (bitak) od onoga što treba da bude (trebanje), naglašavajući važnost i autonomiju moralnih normi i praktičkih principa.

Kantov obrt „bitak-trebanje“ imao je značajan uticaj na kasniju filozofsku misao, posebno na razvoj filozofije nemačkog idealizma i kritičke teorije. Hegel, kao jedan od najistaknutijih predstavnika nemačkog idealizma, proširio je Kantovu distinkciju kroz svoju dijalektiku i spekulativnu filozofiju, istražujući kako se razvoj svesti i istorija oblikuju kroz interakciju između „bitka“ i „trebanja“. Hegelova ideja o povesnom razvoju moralne svesti i istorije kao razvoja svesti o slobodi može se smatrati direktnim odgovorom na Kantovo učenje o univerzalnim praktičkim principima, koji imaju autonoman ontološki status. Hjumov empirizam predstavlja prekretnicu i prvu varnicu koja je rasterala dogmatski mrak u kojem se filozofija kretala tokom svoje

28 Kant, I., *Prolegomena to any Future Metaphysic that can Present itself as a Science*, Introduction, 2017. <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/kant1783.pdf> Pristupljeno 22.02.2024. str. 2.

29 Ibid., str. 4.

30 Ibid., str. 69.

dotadašnje istorije. Kantov *kopernikanski obrt* predstavlja filozofski novum koji se ne dešava samo na teorijskom, već čak i u većoj meri u praktičkom i poetičkom području – razlika između bitka i trebanja, podstaknuta Hjumovom filozofskom koncepcijom, dalekosežno utiče i na buduću filozofiju umetnosti, koju Kant ne namerava da konstituiše.

Hjum, dakle, najsnažnije utiče na filozofiju idealizma i njegovu estetiku. On Kanta budi iz dogmatskog dremeža ne samo u sazajnom i praktičkom, nego i u estetičkom području. Premda određeni autori, na prvom mestu Kroče, govore negativno o Hjumovom senzualizmu, njegove teze o ukusu i lepom izvršile su značajan iskorak u evropskoj estetici uopšte i nužno uticale na njen dalji razvoj. Hjum, doduše, nedvosmisleno poistovećuje lepotu sa zadovoljstvom, ali istovremeno suprotstavlja principe razuma i ukusa, smatrajući da razum pruža znanje o istini i laži, dok ukus daje osećanje lepog i ružnog. Ovim stavom se otvara prostor kako za Kantovo transcendentalno stanovište, tako i za sve buduće, subjektivistički orijentisane estetike – a pomenuti stav se dodatno naglašava njegovom tezom da lepota nije svojstvo stvari same, nego egzistira samo u svesti posmatrača. Kant smatra da je ispravnije Hjum estetiku nazvao kritikom, pošto ona ne daje nikakva a priori pravila koja sud određuje u dovoljnoj meri kao što to čini logika, već svoja pravila uzima *a posteriori*. Kantova estetička koncepcija se u znatnoj meri oslanja na Hjumov zaključak da razumno i senzualnu sferu ne treba posmatrati kao neprijateljski postavljena područja, pa na tim temeljima onemogućiti razvoj filozofskog ispitivanja i jedne i druge, nego da treba razumeti da se upravo razumom popločava put pravom osećanju, te da filozofske discipline koje bi ih proučavale ne isključuju jedna drugu. Sa druge strane, Fihteova i Hegelova filozofija se u značajnoj meri poklapaju sa Hjumovim stavom da je za umetnost glavni uslov sloboda, a za razvoj dobrog ukusa pravedno društveno uređenje, koje ne sprečava taj razvoj. To dalje utiče na dijalektički materijalizam, egzistencijalizam, kritičku teoriju i savremenu političku filozofiju.

HJUMOV UTICAJ NA SAVREMENU FILOZOFIJU

Hjumov empirizam i njegova kritika dogmatizma značajno su doprineli razvoju međusobno potpuno različitih savremenih filozofskih pravaca. Premda se njegov uticaj može primetiti u analitičkoj filozofiji, u koncepcijama emotivizma i relativizma u savremenoj etici, ali

i u postmodernim pristupima koji preispituju ideje o objektivnosti i univerzalnim istinama, naglasak u ovom tekstu će biti usmeren na one savremene filozofske pravce gde njegov uticaj nije neposredno vidljiv, a svakako je prisutan i relevantan.

Hegelova ideja o povesnom razvoju moralne svesti i istorije kao razvoja svesti o slobodi predstavlja direktn odgovor na Kantovo učenje o univerzalnim praktičkim principima, koji imaju autonoman ontološki status, a na koji ga je podstakao upravo Hjum. Jedan od najneobičnijih uticaja Hjuma može se videti u Hegelovoj filozofiji. Hegel je preuzeo Hjumov skepticizam kao izazov koji je morao prevazići i, dok je Hjum naglašavao subjektivnost i ograničenja ljudskog saznanja, Hegel je nastojao razviti sistem u kojem se subjektivno i objektivno mogu sintetisati kroz dijalektiku. Hjumova ideja da ne možemo sa sigurnošću poznavati uzročnost i da naše saznanje zavisi od percepcije bila je ključna tačka koju je Hegel koristio kao polazište za razvoj svoje filozofije. Hegel je smatrao da se razvoj svesti i znanja dešava kroz sukob i pomirenje suprotnih ideja, što je delimično inspirisano Hjumovim skepticizmom prema dogmatskim sistemima. U tom kontekstu, treba podsetiti na to da Hegel tvrdi da Kant naprosto *nastavlja Hjumov modus skepticizma*, iako pokušava da ga prevlada³¹.

U okviru *Fenomenologije duha* Hegel tematizuje Hjumov skepticizam i osvrće se na Hjumovu ideju o uzročnosti kao subjektivnoj asocijaciji. Takva redukcija za Hegela nije prihvatljiva, budući da on smatra da je neophodan novi oblik svesti, koji će sintetisati one protivrečnosti koje skepticizam razdvaja³². U *Enciklopediji filozofskih nauka* Hegel tvrdi da Hjumov skepticizam treba razlikovati od starogrčkog skepticizma – „Hjumov uzima za osnov istinu onog empirijskog osećaja, zora, dok je stari bio toliko dalek od toga da osećaj napravi principom istine da je isprva ustao protiv čulnosti“³³. Hegel smatra da upravo u tom svetlu treba posmatrati *i Hjumov skepticizam i Kantovu filozofiju*³⁴,

31 Rotenstreich, N., „Theory and Practice in Kant and Hegel“, u: Stuttgarter Hegel-Kongreß 1987, *Metaphysik nach Kant?*, Verlagsgemeinschaft Ernst Klett Verlage, Stuttgart, 1988, str. 108-109.

32 Hegel, G. V. F., *Fenomenologija duha*, BIGZ, 1986, str. 125.

33 Hegel, G. V. F., *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, Veselin Masleša, Sarajevo, Svjetlost, Zagreb, 1987, str. 65.

34 Ibid., str. 66.

izvodeći veoma snažan zaključak: da je *materijalizam konsekventni sistem empirizma*³⁵.

Karl Marks se u nekoliko dela osvrće na Dejvida Hjuma, uglavnom u kontekstu političke ekonomije i teorije saznanja. U *Prilogu kritici političke ekonomije* Marks tematizuje Hjumove stavove u vezi sa razvojem političke ekonomije i koncepcija o vrednosti i novcu i tvrdi da je Hjum daleko *najznačajniji eksponent ove teorije u XVIII veku* i da problematizacija ovih pojmova *mora otpočeti* rasvetljavanjem njegovog učenja³⁶. Marks kritički analizira i Hjumove ekonomske teorije, pogotovo kada je reč o njegovim stavovima o novcu i zlatu, kao i njihovom uticaju na trgovinske odnose. Ideju o određivanju cena koju je prvi izneo Lok, Hjum i Monteskje su razvili i *elegantno formulisali*, dok ju je Rikardo podigao do formalnog vrhunca – piše Marks i dodaje: *svako istraživanje ovih ideja mora početi od Hjuma*³⁷. Međutim, najinteresantnija ocena koju dijalektički materijalisti iznose tiče se odnosa Hjuma, Kanta i Hegela: *među modernijim filozofima treba istaći Hjuma i Kanta, koji su odigrali vrlo važnu ulogu u razvoju filozofije*; Ono što je odlučujuće u pobijanju njihovog gledišta rekao je već Hegel, ukoliko je to bilo moguće s idealističkog stajališta, dok su Foerbahovi materijalistički dodaci *više domišljati nego duboki*. Najubedljivije pobijanje ovog je praksa — odnosno, eksperiment i industrija: ako smo u stanju da dokažemo ispravnost našeg shvatanja nekog prirodnog procesa tako što ćemo ga sami stvoriti, dovesti u postojanje iz njegovih uslova i učiniti da služi našim vlastitim ciljevima, *tada se završava sa Kantom i njegovom neuhvatljivom „stvari po sebi“*³⁸.

Hjumov uticaj na pojam prakse i angažmana vidljiv je u delu Žan Pola Sartra, čija filozofija egzistencijalizma, fenomenologija i koncep-

35 Ibid., str. 84.

36 Marx, K., *Critique of Political Economy*, 1859., <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1859/critique-pol-economy/ch02c.html>. Pristupljeno 04.2.2024.

37 “Let us start with Hume: “Every thing in the world is purchased by labour” ([David Hume, “Of Commerce”. In:] *Essays, [and Treatises on several Subjects,]* Vol. I, Part II, London, 1764, p. 289)” - Marx, K., *Theories of Surplus Value*, Marx 1861-3 <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1863/theories-surplus-value/add1.htm>. Pristupljeno 15.2.2024.

38 Engels, F., *Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy* <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1886/ludwig-feuerbach/ch02.htm> Pristupljeno 17.2.2024.

cija angažmana stoje u bliskoj vezi sa Hjumovim idejama svesti, identiteta i uzročnosti. Hjumova ideja da je „ja“ samo niz percepcija, bez trajnog suštinskog identiteta, ima sličnosti sa Sartrovom tezom o svesti kao onom „ništa“ koje konstantno transcendirâ samo sebe. U *Biću i ništavilu* Sartr ističe: „Hjum je, kada je objavio svoj čuveni izazov, nastojao da dođe ovaj zakon za koji je tvrdio da proizilazi iz iskustva: može se, po volji, ispitivati bilo koja impresija, jaka ili slaba; u njoj se neće naći nista drugo do ona sama, tako da svaka veza onoga što prethodi i onoga što sledi, ma koliko bila postojana, ostaje neshvatljiva“³⁹. Upravo se putem Sartrove filozofije dalje može mapirati uticaj koji Hjumovi stavovi imaju na estetiku i savremenu političku filozofiju.

Dejvid Hjum je uticajna figura i u savremenoj estetici, posebno zbog svog dela *O merilu ukusa*, gde se bavi pitanjem ukusa, vrednovanja umetnosti i relativnosti estetskih sudova⁴⁰. Noel Karol se osvrće upravo i na *Raspravu o ljudskoj prirodi* i tematizuje pitanje univerzalnosti estetskih sudova. U ovoj knjizi, on istražuje kako se Hjumova koncepcija o merilu ukusa može interpretirati u savremenom kontekstu, kao osnova za diskusiju o estetskoj vrednosti i objektivnosti u umetnosti: Postoji dugogodišnja predrasuda da emocije nemaju kognitivni sadržaj; U *Raspravi o ljudskoj prirodi*, Hjum je (poznato) razdvojio razum i strast, *proglasivši razum robom strasti i dodajući da strasti ne sadrže 'nikakav reprezentativni kvalitet koji bi ih učinio kopijom bilo kog drugog postojanja ili modifikacije'*.⁴¹ Ta predrasuda ima, dakle, nepovoljan uticaj ne samo na praktičku sferu, nego i na estetičku. Levinson takođe tematizuje Hjumov uticaj na merilo ukusa i vrednovanje umetnosti, istražujući kako Hjumove ideje o estetskom iskustvu i univerzalnim kriterijumima mogu biti relevantne u savremenoj estetici: Hjum je smatrao da su ‘opšti principi ukusa jedinstveni i konstantni u ljudskoj prirodi’, jer da ljudska priroda nije trajna kroz istorijsko vreme i kulture, *ne bismo mogli da uživamo u istim umetničkim delima kao drevni narodi*. Hjumov poznati kriterijum vrednosti u umetnosti, ‘test vremena’, pretpostavlja postojanje *konstantne zajedničke ljudske prirode*. Na istoriju umetnosti i književnosti naslagaće se svi faktori koji otežavaju

39 Sartr, Ž-P., “Biće i ništavilo”, u: *Izabrana dela*, Nolit, Beograd, 1983, str. 150.

40 Hjum, D., *O merilu ukusa*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Sremski Karlovci, 1991, str. 8-17.

41 Noel, C., *A Philosophy of Mass Art*, Clarendon Press, Oxford, 1998, str. 380.

shvatanje vrednosti umetnosti van njene izvorne kulture, no Hjum je verovao u nepromenjivu srž interesovanja i osećanja koja omogućava da se izade *izvan sopstvene kulture*; to objašnjava zašto je *isti Homer, koji je bio omiljen u Atini i Rimu pre dve hiljade godina, i dalje cenjen u Parizu i Londonu*. Hjumova ideja o postojanju trajne i postojeane ljudske prirode bila je tačka slaganja sa Kantom, koji je tu ideju koristio kao osnovu za svoju teoriju lepote u *Kritici moći suđenja*⁴².

Šelekens analizira vezu između estetskog i moralnog vrednovanja, oslanjajući se na Hjumovu estetiku i etiku: ideja da osećaj za lepotu i moralno dobro počiva na svesti o prirodnom zakonu ili poretku prisutna je, na različite načine, kroz osamnaesti vek, pojavljujući se u raznim verzijama kod Hačisona, Rusoa, a, kao što ćemo videti u većim detaljima, i kod *Hjuma i Kanta*. Takođe eksplicitno, u svom pokušaju da revidira i pojasni ono što je smatrao centralnim elementom Kantove *Kritike moći suđenja*, pesnik i filozof Fridrih Šiler tvrdi da naš osećaj za lepotu *vodi ka specifično moralnim ciljevima*⁴³. Jedna estetska teorija koja počiva na ideji da je za dobrog estetskog posmatrača i donosioca sudova neophodno imati određene osobine ličnosti je ona koju brani Dejvid Hjum: *osnovni cilj Hjumove estetske teorije je uspostavljanje standarda estetskog ukusa sposobnog da rešava sporove ili nesuglasice oko estetskih sudova; 'standard ukusa... pomoću kojeg se različita osećanja ljudi mogu pomiriti; ili barem da se donese odluka koja potvrđuje jedno osećanje, a osuđuje drugo'*⁴⁴.

Premda Dejvid Hjum nije centralna figura na koju se osvrće kritička teorija, neki od njenih najznačajnijih mislilaca pozivali su se na njega, posebno u vezi sa skepticizmom, empirizmom i pitanjima moralnog i estetskog vrednovanja. Hjumovi stavovi se u kritičkoj teoriji često uzimaju kao osnova za raspravu o racionalnosti, vrednostima i društvenim normama. Kritička teorija, posebno u okviru Frankfurtske škole, takođe je duboko oblikovana empirizmom. Hjumov skepticizam prema dogmatskim sistemima i naglasak na subjektivnosti doprineli su razvoju kritičke analize društvenih i kulturnih fenomena. Kritički teoretičari, poput Adorna i Markuzea, oslonili su se na Hjumove uvide kako bi

42 Levinson, J., *The Oxford Handbook of Aesthetics*, Department of Philosophy, University of Maryland, 2005, str. 693-694.

43 Schellekens, E., *Aesthetic and Moral Judgement*, Continuum, 2008, str. 96.

44 Ibid., str. 132.

istražili načine na koje moć i ideologija oblikuju ljudsko saznanje i iskustvo. U takvom kontekstu, empirizam postaje alatom za razumevanje kako se društvene strukture i norme razvijaju i održavaju. Krićka teorija koristi Hjumove ideje kako bi ispitivala skrivene mehanizme moći i dominacije, otvarajući prostor za razumevanje društvene pravde i emancipacije.

Adorno se u delu *Minima moralia* osvrće na Hjumov skepticizam i empirizam u kontekstu kritike racionalnosti u kapitalistićkom društvu i koristi ih kao osnovu za razmatranje granica racionalnog saznanja i objektivnosti u društvenom kontekstu. *Kada je Hjum pokušao da se odbrani od svojih prijatelja iz sveta koji su bili naklonjeni empirizmu, koristeći epistemološku kontemplaciju i "ćistu filozofiju" koja je uvek bila nepoželjna među uglednicima, iskoristio je argument da taćnost uvek koristi lepoti, a ispravno razmišljanje koristi nežnom osećanju – ovo je samo po sebi pragmatićno, a ipak implicitno i negativno sadrži celokupnu istinu o duhu prakse: praktićki principi života, koji se pretvaraju da koriste ljudima, zapravo ćine da ljudski element atrofira u ekonomiji profita*⁴⁵.

Hjumove ideje o ljudskoj prirodi i skepticizmu prema univerzalnim vrednostima i Markuze koristi kao polazište za diskusiju o društvenoj kritici i ulozi razuma u emancipaciji. U delu *Um i revolucija*, on navodi da idealistićki kontraudar nije izazvan empiristićkim pristupima Loka i Hjuma, već njihovim pobijanjem opštih ideja⁴⁶. Takođe, on naglašava da Kant usvaja stavove empirićara da sve ljudsko znanje poćinje i završava u iskustvu, te da samo iskustvo pruža materijal za koncepte razuma: ne postoji jaća empiristićka izjava od one koja otvara njegovu *Kritiku ćistog uma*, da nam objekat ne moće ni na koji drugi naćin biti dat osim putem ćulnosti. Markuze podseća na Kantovu tvrdnju da empirićari zapravo nisu uspeli da pokažu da iskustvo takođe obezbeuće sredstva i naćine na koje se ovaj empirijski materijal organizuje⁴⁷.

U delu *Teorija komunikativnog delovanja* Habermas upućuje na Hjumove ideje o moralu i društvenim normama i razmatra njegovu kritiku objektivnog morala u kontekstu teorije komunikativne racionalno-

45 Adorno, T., *Minima moralia – Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Suhrkamp, Berlin, Frankfurt am Main, 1951, str. 60-61.

46 Marcuse, H., *Reason and Revolution*, Routledge Classics, 2023, str. 105.

47 Ibid., str. 109.

sti. On ističe da je od Hjumovog vremena bilo jasno da se normative tvrdnje moralne i političke teorije ne mogu izvesti iz tvrdnji empirijske nauke i da je ta tema prvi put razrađena u filozofijama Kanta i Hegela. Dijalektička posredovanja teorijskog i praktičnog razuma koja je Hegel sproveo u svojoj filozofiji prava *potom su ušla u društvenu teoriju preko Marksa na dva načina*⁴⁸. S jedne strane, Marks je kritikovao samodovoljnost retrospektivno orijentisane filozofske refleksije. Iz njegove temporalizacije hegelijanske dijalektike u terminima savremene istorije proizašao je trajni motiv posredovanja teorije i prakse. Pitanja koja su spadala pod nadležnost praktičnog razuma više nisu mogla biti rešavana filozofskim sredstvima; prevazilazila su horizont pukog argumentovanja. Nije se moglo mnogo reći o nastavku teorije sa drugim, tj. praktičnim sredstvima – ono što se moglo reći o tome bila su pitanja teorije revolucije. S druge strane, Hegelov uticaj na Marksa takođe je poprimio oblik nekritičke aproprijacije dijalektičkog konceptualnog aparata, smatra Habermas. Jedinstvo teorije i prakse bilo je ugrađeno u osnovne pojmove kritike političke ekonomije na način *da su normative osnove marksističke teorije ostale zamagljene do danas*: u marksizmu je ova zamagljenost delimično zaobiđena, delimično prikrivena, ali zapravo nikada nije razjašnjena. Tako se poziv na kritičku refleksiju ne može shvatiti kao prikriven poziv na povlačenje ka marksistički obnovljenom Hegelu; može se razumeti samo kao prvi korak ka samorefleksiji nauka, koja je od tada zaista sprovedena, tvrdi Habermas. Naime, samokritika koja se razvijala unutar okvira analitičke teorije nauke dovela je, *sa divnom doslednošću, do nejasnih pozicija takozvanog postempirizma Lakatoša, Kuna, Hesea, Fajerabenda, itd*⁴⁹.

Dejvid Hjum je relevantan i za savremenu političku filozofiju, posebno zbog svojih ideja o društvenim normama, skepticizmu prema univerzalnim moralnim principima i ulozi običaja i konsenzusa u društvenom životu. Njegova misao se često koristi za raspravu o pitanjima političke stabilnosti, moralnih vrednosti i ljudske prirode. U delu *Teorija pravde* Rols tematizuje Hjumovu ideju o pravdi kao konvenciji, posebno kada analizira kako se principi pravednosti razvijaju u druš-

48 Habermas, J., *The theory of communicative action*, vol. 1., Polity press, 1986, str. 201.

49 Ibid., str. 429.

tvenom kontekstu⁵⁰. Rols koristi Hjumov skepticizam prema prirodnoj pravdi kao osnovu za argumentaciju u vezi s konceptom „pravednosti kao pravičnosti“ i dodaje da ponekad zaboravljamo da su veliki utilitaristi, Hjum i Adam Smit, Bentam i Mil, bili socijalni teoretičari i ekonomisti prvog reda; dok je moralna doktrina koju su razvili bila oblikovana da zadovolji potrebe njihovih širih interesa i da se uklopi u sveobuhvatan sistem. Međutim, *sve što Hjum izgleda misli pod korisnošću su opšti interesi i potrebe društva*⁵¹. Načela vernosti i lojalnosti proizlaze iz korisnosti u smislu da je održavanje društvenog poretka nemoguće ukoliko se ova načela ne poštuju. Međutim, Rols primećuje da Hjum pretpostavlja da svaka osoba ima koristi, s obzirom na svoju dugoročnu korist, kada zakon i vlada budu u skladu sa načelima koja se zasnivaju na korisnosti, a izostavlja da pomene bilo šta o tome da dobit nekih nadmašuje nedostatke drugih. Dakle, za Hjuma se korisnost čini identičnom nekoj formi zajedničkog dobra i institucije zadovoljavaju njene zahteve kada su u interesu svih, bar na duži rok. Ako je ova interpretacija Hjumova tačna, zaključuje Rols, onda ne postoji sukob sa prioritetom pravde i nema nespojivosti s Lokovom teorijom ugovora⁵².

Gotje se u delu *Morals by Agreement* oslanja na Hjumovu ideju o moralu kao društvenoj konvenciji. U okviru teorije društvenog ugovora, on se bavi pitanjem kako pojedinci razvijaju moralne norme koje su međusobno korisne, što je u skladu s Hjumovim stavom da pravda i moral proizlaze iz društvenih potreba. Njegova tematizacija započinje tezom da je Hjumova *greška u insistiranju da moralne dužnosti moraju biti istinski interes svakog pojedinca prikriva jedan osnovni uvid*⁵³. Praktički razum je povezan sa interesom, ili, kako ćemo reći, sa ličnom korisnošću, a racionalna ograničenja na ostvarivanje interesa sama imaju temelj u interesu koji ograničavaju. Gotje daje Hjumov primer, *sa dve osobe koje veslaju čamac koji nijedna ne može sama da vesla*⁵⁴, kao jednostavan primer korisne koordinativne prakse. On do-

50 Rawls, J., *A theory of justice*, The Belknap press, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999, xvii.

51 Ibid., str. 29.

52 Loc. cit.

53 Hume's mistake in insisting that moral duties must be the true interest of each individual conceals a fundamental insight.- Gauthier, D., *Morals by Agreement*, Clarendon press, Oxford, 1986, str. 2.

54 Ibid., str. 12.

daje Hjumov stav da izvor morala leži u saosećajnom prenošenju naših osećanja s jedne osobe na drugu i smatra da je *Kant s pravom insistirao da moral ne može zavisiti od takvih specifičnih psiholoških fenomena*, ma koliko bili dobronamerni i humani u svom dejstvu, ili ma koliko univerzalni bili⁵⁵. Premda Hjum zasniva moralnost na saosećajnim i altruističkim osećanjima osoba, Gotje podseća da se njegov prikaz pravde ipak svrstava u tradiciju teorije društvenog ugovora: primarna obaveza svake osobe prema pravdi temelji se na racionalnom interesu; *gde ovaj interes nedostaje, nema mesta za pravdu*⁵⁶.

Na kraju, Sandel se poziva na Hjuma u kontekstu kritike liberalnog koncepta individualizma. U okviru projekta *Liberalism and the Limits of Justice* Sandel u svom tekstu tvrdi da za Hjuma pravda nije nikakva prva vrlina društvenih institucija, bar ne u kategoričkom smislu, čak ni u širem društvu, gde je darežljivost više ograničena, a pravda šire praktikovana. Kada bi uzajamna benevolencija i osećanja bila gajena, pravda bi bila potpuno beskorisna: *Da svaki čovek vodi nežnu brigu za drugog ili da priroda obilno zadovoljava sve naše potrebe i želje, ljubomora interesa, koju pravda pretpostavlja, više ne bi mogla imala mesto*⁵⁷. On koristi Hjumov skepticizam prema apstraktnim moralnim principima kako bi podržao svoju tvrdnju o važnosti zajedničkih vrednosti i društvenog konteksta u formiranju identiteta i morala.

ZAKLJUČAK

Premda se navodi da je Hjumova postavka i rešavanje spoznajno-teorijskog problema ono što najviše utiče na dalji razvoj filozofije, osnove za taj razvoj se još dublje mogu otkriti u njegovim etičkim, političkim i estetičkim učenjima. U pogledu etičkih učenja Hjumov doprinos nije utemeljen u njegovim koncepcijama moralnog osećanja ili emocionalnim osnovama moralnosti, već na tektonskim izmenama koje Hjum sprovodi u pogledu ontološkog temelja za nastanak i razumevanje moralnosti i praktičke sfere u celini. Da nije u fundamentalnom smislu ispitao osnove praktičkih principa i time neposredno

55 Ibid., str.103.

56 Ibid., str. 308.

57 Sandel, M., "Justice and the Good", u: *Liberalism and its critics*, NY Press, 1984, str. 163.

uticao na obrt bitak-trebanje, Hjumova postignuća ne bi odmakla od empirističkih teza o osećanju moralnosti, empatiji, simpatiji i drugim iracionalnim osnovama praktičkog života, i sasvim sigurno ne bi omogućila naizgled paradoksalno, a zapravo vrlo logično Kantovo racionalno fundiranje praktičke sfere podstaknuto uticajem jednog empirističkog filozofa. Kant će upravo zahvaljujući buđenju iz dogmatskog dremeža moći da uvidi da ni moralnost ni praktički principi u celini ne mogu biti svedeni ni na kakvo osećanje, koliko god ono bilo plemenito, nego se konstituišu na kategoričkim, autonomnim i racionalnim osnovama. Upravo zbog toga možemo zaključiti da je Hjumova pojava u filozofiji značajna pre po podsticajima koje je izazvao, nego po vlastitom filozofskom značenju.

Kantov obrt „bitak-trebanje“ imao je značajan uticaj na kasniju filozofsku misao, posebno na razvoj filozofije nemačkog idealizma, političke filozofije i kritičke teorije. Hegel, kao jedan od najistaknutijih predstavnika nemačkog idealizma, proširuje Kantovu distinkciju kroz svoju dijalektiku i spekulativnu filozofiju, istražujući kako se razvoj svesti i istorija oblikuju kroz interakciju između „bitka“ i „trebanja“. Hegelova ideja o povesnom razvoju moralne svesti i istorije kao razvoja svesti o slobodi može se smatrati direktnim odgovorom na Kantovo učenje o univerzalnim praktičkim principima, koji imaju autonoman ontološki status.

Hjumov empirizam predstavlja prekretnicu i prvu varnicu koja je rasterala dogmatski mrak u kojem se filozofija kretala tokom svoje dotadašnje istorije.

LITERATURA

- Adorno, T., *Minima moralia – Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Suhrkamp, Berlin, Frankfurt am Main, 1951.
- Gauthier, D., *Morals by Agreement*, Clarendon press, Oxford, 1986.
- Habermas, J., *The theory of communicative action*, vol. 1., Polity press, 1986.
- Hegel, G. V. F., *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, Veselin Masleša, Sarajevo, Svjetlost, Zagreb, 1987.
- Hegel, G. V. F., *Fenomenologija duha*, BIGZ, 1986.
- Hjum, D., *O merilu ukusa*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Sremski Karlovci, 1991.
- Hume, D., „Istraživanje o ljudskom razumu“, u: *Engleska empiristička filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1979.

-
- Kant, I., *Kritika čistog uma*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1984.
- Kant, I., *Prolegomena to any Future Metaphysic that can Present itself as a Science*, Introduction, 2017. <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/kant1783.pdf> Pristupljeno 22.02.2024.
- Levinson, J., *The Oxford Handbook of Aesthetics*, Department of Philosophy, University of Maryland, 2005.
- Marcuse, H., *Reason and Revolution*, Routledge Classics, 2023.
- Marx, K., *Critique of Political Economy*, 1859, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1859/critique-pol-economy/ch02c.htm>. Pristupljeno 04.2.2024.
- Marx, K., *Theories of Surplus Value*, Marx 1861-3 <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1863/theories-surplus-value/add1.htm>. Pristupljeno 15.02.2024.
- Noel, C., *A Philosophy of Mass Art*, Clarendon Press, Oxford, 1998.
- Perović, M. A., *Istorija filozofije*, Odsek za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 2003.
- Petrović, G., *Engleska empiristička filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1979.
- Rawls, J., *A theory of justice*, The Belknap press, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999.
- Rotenstreich, N., „Theory and Practice in Kant and Hegel“, u: Stuttgarter Hegel-Kongreß 1987, *Metaphysik nach Kant?*, Verlagsgemeinschaft Ernst Klett Verlage, Stuttgart, 1988.
- Sandel, M., „Justice and the Good“, u: *Liberalism and its critics*, NY Press, 1984.
- Sartr, Ž-P., „Biće i ništavilo“, u: *Izabrana dela*, Nolit, Beograd, 1983.
- Schellekens, E., *Aesthetic and Moral Judgement*, Continuum, 2008.

MARICA RAJKOVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

EMPIRICISM AS A TURNING POINT: HUME'S ROLE IN KANT'S PHILOSOPHICAL AWAKENING

Abstract: This paper explores Hume's philosophy of empiricism and its impact on philosophical concepts that emerged in the following centuries. The central theme of the research is the philosophy of David Hume, whose ideas paved the way for romantic, idealistic, and contemporary philosophy, as well as an understanding of the complexity of human knowledge and experience. Hume's understanding of human nature's complexity, which encompasses both emotional and social aspects of human experience, transcends the limitations of traditional metaphysics. The idea that evaluative judgments cannot be derived from indicative ones awakened Kant from his "dogmatic slumber" and enabled one of the greatest events in the history of philosophy: the shift from "being" to "ought". Hume's discussions of taste, value, and the subjectivity of artistic experience influenced the direction in which aesthetics, as an independent discipline, would develop in both the immediate and distant future of the era of empiricism. Hume's skeptical approach also influenced Marx's critique of social and economic structures based on concrete conditions and historical contexts, extending to critical theory and contemporary political philosophy, remaining relevant in modern discussions about human rights and democracy. Through all these aspects, it becomes evident that Hume's influence transcends his individual achievements, laying the groundwork for the further development of philosophical and social thought.

Keywords: aesthetics, empiricism, Hume, Kant, political philosophy

Primljeno: 1.3.2024.

Prihvaćeno: 16.5.2024.